

ДО ПИТАННЯ ЩОДО УТВОРЕННЯ, РЕОРГАНІЗАЦІЇ АБО ЛІКВІДАЦІЇ СУДІВ**TO THE QUESTION OF THE CREATION, REORGANIZATION OR LIQUIDATION OF COURTS**

Свида О.Г., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри організації судових, правоохоронних органів та адвокатури
Національного університету «Одеська юридична академія», адвокат
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5805-3557>

У статті вказується, що в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року було проголошено фундаментальний принцип правової держави, що державна влада здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову, що визначило подальший вектор розвитку України як незалежної правової держави, невід'ємним елементом якої визнано формування та розбудова незалежної судової влади.

Зазначено, що в Україні і на сучасному етапі продовжується реалізація судово-правової реформи, одним з аспектів якої залишається забезпечення незалежності судової влади. У цьому контексті проаналізований закріплений механізм у ст. 19 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» утворення, реорганізації чи ліквідації суду та практика їх застосування. Зроблено висновок, що систему судоустрою України віднести до т.зв. жорсткого типу, оскільки у кожному випадку утворення, реорганізації чи ліквідації суду повинен прийматися закон, на відміну від попереднього порядку, коли кінцеве рішення оформлювалося указом Президента України та видалені його переваги та недоліки.

Підкреслено, що положення чинного законодавства, яким визначений перелік підстав для утворення, реорганізації чи ліквідації судів (ч. 4 ст. 19 Закону про судоустрій і статус суддів) має різний рівень визначеності. Такі підстави, як зміна визначеної законом системи судів або зміна адміністративно-територіального устрою не викликають зауважень. Водночас інші підстави потребують вдосконалення: по-перше, така підстава, як потреба поліпшити доступність правосуддя, повинна застосовуватися виключно з легальною метою – вдосконалення мережі судів, а не з метою переведення суддів із ліквідованого суду до інших судів; по-друге, потреба оптимізації витрат з державного бюджету повинна бути вилучена з частини 4 ст. 19 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» через її неконкретність в світлі застосування судоустрійного законодавства; по-третє, запропоновано доповнити частину 4 ст. 19 вказівкою про те, що проект закону щодо утворення, реорганізації чи ліквідації суду повинен містити посилання на конкретну підставу прийняття такого закону.

Ключові слова: судова влада, система судоустрою, суд, утворення судів, ліквідація судів, судова реформа.

The article emphasizes that the Declaration on the State Sovereignty of Ukraine dated July 16, 1990 proclaimed the fundamental principle of the rule of law, that state power is exercised according to the principle of its distribution into legislative, executive and judicial, this determined the further vector of development of Ukraine as an independent legal state, an integral element of which is the formation and development of an independent judiciary.

It is indicated that in Ukraine and at the present stage, the implementation of judicial and legal reform continues, one of the aspects of which is to ensure the independence of the judiciary. In this context, the fixed mechanism in Art. 19 of the Law of Ukraine "On the judiciary and the status of judges" formation, reorganization or liquidation of the court and the practice of their application. It is concluded that the judicial system of Ukraine can be attributed to the so-called rigid type, since in each case of formation, reorganization or liquidation of the court, a law must be adopted, unlike the previous order, when the final decision was drawn up by decree of the President of Ukraine, its advantages and disadvantages are highlighted.

It is emphasized that the provisions of the current legislation, which defines the list of grounds for the formation, reorganization or liquidation of courts (part 4 of article 19 of the Law on the judiciary and the status of judges), has a different level of certainty. Such grounds as changing the system of courts defined by law or changing the administrative-territorial structure do not cause remarks. At the same time, other grounds need to be improved: firstly, such a ground as the need to improve the accessibility of justice should be used solely for the legal purpose of improving the network of courts, and not for the purpose of transferring judges from the liquidated court to other courts; secondly, the need to optimize expenditures from the state budget should be removed from part 4 of Art. 19 of the Law of Ukraine "On the judiciary and the status of judges" due to its vagueness in the light of the application of the legislation on the judiciary; thirdly, it is proposed to supplement part 4 of Art. 19 of the Law with a clause that the draft law on the formation, reorganization or liquidation of the court must contain a reference to the specific basis for the adoption of such a law.

Key words: judiciary, judicial system, court, formation of courts, liquidation of courts, judicial reform.

Вступ. В Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року [1] «прагнути створити демократичне суспільство», «виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини», «визнаючи необхідність побудови правової держави» було проголошено фундаментальне положення, що «Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову». Згодом, в Концепції судово-правової реформи в Україні, схваленій Верховною Радою України 28 квітня 1992 року [2], в першому програмному документі, який визначив вектор розвитку законодавства в незалежній Україні, було проголошено, що в ході судово-правової реформи необхідно, окрім іншого, «створити систему законодавства про судоустрій, яке б забезпечило незалежність судової влади». В подальшому це положення отримало розвиток і на наступних етапах судово-правової реформи в законодавстві про судоустрій і статус суддів та численних документах програмного характеру. Серед останніх варто виділити Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки, схваленої Указом Президента

України від 11 червня 2021 року № 231/2021 [3], якою проголошується, що: «Незалежне та неупереджене правосуддя є запорукою сталого розвитку суспільства і держави, гарантією додержання прав і свобод людини та громадянина, прав та законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави, зростання добробуту та якості життя, створення привабливого інвестиційного клімату, своєчасного, ефективного і справедливого вирішення правових спорів на засадах верховенства права».

На сучасному етапі продовжується розбудова України саме як правової держави, навіть не зважаючи на те, що це відбувається за умов війни. І хоч обставини надто складні, процес вдосконалення законодавства не зупиняється, відбувається розробка принципово нових нормативно-правових актів, вносяться зміни і доповнення до чинних, але всі новачки повинні оцінюватися з позиції верховенства права. Це особливо стосується проблем організації та діяльності судової влади, оскільки загальноприйняті міжнародні стандарти її функціонування є незмінними, навіть за умов воєнного стану. Питання утворення або ліквідація судів так само не є виключенням, цей процес повинен

бути врегульований та фактично відбуватися з урахуванням положень міжнародно-правових актів, що стосуються цієї сфери із забезпеченням незалежності судових органів та унеможливлення втручання у здійснення правосуддя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальні питання щодо організації та діяльності судових органів, реалізації судово-правової реформи на різних етапах її реалізації досліджувалися такими вченими, як Н.Бакаєнова, В. Городовенко, М.Деменчук, В.Долежан, С.Ківалов, М.Косюта, Р. Куйбіда, І. Назаров, І.Марочкін, Л. Москвич, Ю.Полянський, С. Прилуцький, М.Руденко, О. Хотинська-Нор, О.Щербанюк та багатьма іншими. Водночас питання утворення, реорганізації чи ліквідації судів у науковій площині досліджені на теперішній час лише фрагментарно. Окремі публікації з дотичних питань були присвячені науковій праці О.Калашник (2016) [4], М.Материнко (2019) [4], О.Щеблюк (2020) [6], Ю. Георгієвський (2021) [7] тощо, проте комплексно ці питання не отримали свого всебічного дослідження.

Метою статті є аналіз положень судоустрійного законодавства щодо утворення, ліквідації чи реорганізації судів через призму незалежності судової влади та на підставі цього висловлення пропозиції з удосконалення чинного законодавства у цій сфері та практики його застосування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Варто зауважити, що сам механізм утворення або ліквідації судів вже декілька разів зазнавав змін. Зокрема, ч. 2 ст. 20 Закону України «Про судоустрій» від 7 лютого 2002 року № 3018-III [8] було встановлено, що «суди загальної юрисдикції утворюються і ліквідуються Президентом України відповідно до цього Закону за поданням Міністра юстиції України, погодженим з Головою Верховного Суду України або головою відповідного вищого спеціалізованого суду». Відповідно до ч. 1 ст. 19 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 року № 2453-VI в його первинній редакції було передбачено, що «суди загальної юрисдикції утворюються і ліквідуються Президентом України за поданням Міністра юстиції України на підставі пропозиції голови відповідного вищого спеціалізованого суду» [9], тобто було відтворено значною мірою положення закону 2002 року. У 2015 році Закон України «Про судоустрій і статус суддів» було викладено у новій редакції відповідно до Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12 лютого 2015 року № 192-VIII [10] і було передбачено, що «Суди загальної юрисдикції утворюються, у тому числі шляхом реорганізації, та ліквідуються Президентом України на підставі пропозиції Державної судової адміністрації України».

В частині 2 статті 125 Конституції України та в статті 19 чинного Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року встановлено, що суд утворюється, реорганізовується і ліквідується законом. Проект закону про утворення, реорганізацію чи ліквідацію суду вносить до Верховної Ради України Президент України після консультацій з Вищою радою правосуддя (ч.ч. 1-2).

Якщо порівнювати останній варіант Закону про судоустрій і статус суддів 2016 року із попередніми, то можна зробити висновок, що систему судоустрою України віднести до т.зв. жорсткого типу, оскільки у кожному випадку утворення, реорганізації чи ліквідації суду повинен прийматися закон, на відміну від попереднього порядку, коли кінцеве рішення оформлювалося указом Президента України. Як недолік такого порядку можна розглядати значно ускладнений механізм, що дуже часто пов'язаний із тривалим проміжком часу. Проте тут варто зауважити, що навряд чи на практиці може виникнути ситуація, за якої буде потрібне негайне та невідкладне утворення якогось суду, а питання ліквідації суду тим більше не повинне вирішуватися поспіхом, а спливи певного часового

проміжку зайвий раз у такому разі надасть вираженості рішенням законодавця. З іншого боку, утворення, реорганізації чи ліквідації суду саме відповідно до закону повинно розглядатися як додаткова гарантія незалежності судової влади, оскільки має складові як щодо захисту від втручання у здійснення правосуддя, так і гарантії організаційного характеру – захист від безпідставної ліквідації (реорганізації) суду. Із цього погляду чинний порядок є значно кращим за попередні.

Так само законом врегульовано підстави для утворення (реорганізації) чи ліквідації судів. У Законі про судоустрій 2002 року це були «зміна адміністративно-територіального устрою, передислокація військ або реорганізація Збройних Сил України, зміна визначеної цим Законом системи судів, а також інші підстави, передбачені законом» (ч. 3 ст. 20). У Законі 2010 року в первинній редакції – зміна визначеної цим Законом системи судів, потреба поліпшити доступність правосуддя або зміна адміністративно-територіального устрою (ч. 3 ст. 19), у редакції цього Закону 2015 року до вказаних вище додалася нова – необхідність оптимізації видатків державного бюджету. Увесь перелік підстав для утворення (реорганізації) чи ліквідації судів, визначений у 2015 році був відтворений і в Законі від 2 червня 2016 року (ч. 4 ст. 19).

Тут варто зауважити, що підставами для утворення, реорганізації чи ліквідації суду є зміна визначеної законом системи судів або зміна адміністративно-територіального устрою, то особливих проблем ні з теоретичної, ні з практичної точок зору у застосуванні цих положень закону не виникало і вони досить успішно реалізовувалися. Зокрема, це ми могли спостерігати, наприклад, коли були ліквідовані військові суди, утворений Вищий антикорупційний суд (зміна визначеної законом системи судів), коли були ліквідовані районні у місті суди та утворено один міський суд у м. Вінниця (зміна адміністративно-територіального устрою) тощо.

Водночас є певні складності із застосування на практиці таких підстав, як потреба поліпшити доступність правосуддя та необхідність оптимізації видатків державного бюджету, оскільки вони мають значною мірою більш оціночний характер, а об'єктивних критеріїв їх застосування на теперішній час не вироблено.

В розрізі досліджуваного питання значного резонансу набув Закон України «Про ліквідацію Окружного адміністративного суду міста Києва та утворення Київського міського окружного адміністративного суду» від 13 грудня 2022 року № 2825-IX [11], оскільки метою Законопроекту № 5369 від 13.04.2021, як вказується у Пояснювальній записці, є необхідність «забезпечення доступності правосуддя, права громадян на розгляд їх справ незалежним і безстороннім судом та підвищення рівня довіри до судової гілки влади» [12]. Досить звичним та більш традиційним уявленням до такої підстави утворення чи ліквідації судів як «потреба поліпшити доступність правосуддя» було б, наприклад, збільшення кількості апеляційних округів та, відповідно, збільшення кількості апеляційних судів, утворення двох судів, замість одного і т.п. Застосування ж «потреби поліпшити доступності правосуддя» як підстави для ліквідації вказаного суду (і не лише саме його) внаслідок наявності зауважень до роботи конкретних суддів є надто спірним з низки причин.

Уявляється, що принцип верховенства права передбачає, що норма закону має застосовуватися саме з тією метою, з якою вона передбачена і саме з цих позицій повинні аналізуватися ті чи інші правові акти, тобто повинен проводитися телеологічний аналіз норми закону. До речі, такий підхід широко використовується в практиці Конституційного Суду України. У ситуації з ліквідацією Окружного адміністративного суду міста Києва явно прослідковується, що відповідний Закон було прийнято саме з метою переведення суддів, які в ньому працюють, до інших судів,

а не з метою поліпшити доступність правосуддя. Навіть якщо погодитися якоюсь мірою з таким кроком, зважаючи на скандальність багатьох рішень, що виносилися у цьому суді, схвалення означеного підхід фактично «фундаментує» усю майбутню практику ліквідації судів задля переведення суддів до інших судових органів, що є вкрай небезпечним з точки зору гарантій незалежності судової влади.

Далі, фактично Законом від 13 грудня 2022 року № 2825-IX передбачено ліквідувати один суд, а замість нього утворити інший. Водночас, якщо ретельно проаналізувати правовідносини, що мають місце у цьому разі, то по суті, відбулося перейменування, оскільки утворюється аналогічний орган із таким самим правовим статусом, такою самою внутрішньою побудовою, аналогічним штатним розписом та такими самими функціями. Корисним у цьому випадку є посилання на Постанову Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду у справі 910/7966/21 від 27 липня 2022 року, в якій вказується «правова природа договору не залежить від його назви, а визначається з огляду на зміст» (п. 6.10.) [13]. Аналогічний підхід повинен застосовуватися і в цьому випадку, при оцінці ліквідації одного суду й утворення замість нього іншого. Більш вдалим варіантом, на наш погляд, була б ліквідація Окружного адміністративного суду міста Києва та утворення замість нього двох адмінсудів, юрисдикція яких поширювалася б на місто Київ, як це колись передбачалося Указом Президента України В.Ющенка № 922/2008 від 13 жовтня 2008 року [14] (передбачалося утворення Центрального та Лівобережного адмінсудів м. Києва). У такому разі дійсно підвищується доступність правосуддя, оскільки новоутворені суди насамперед фізично стають більш наближеними до громадян з точки зору відстані до судового органу, що є неодмінною складовою доступності правосуддя.

Наступна підстава для утворення, ліквідації чи реорганізації судів, яка закріплена у частині 4 статті 19 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від червня 2016 року і яка потребує ретельного аналізу є «необхідність оптимізації витратків державного бюджету». Як вже нами зазначалося вище, на нашу думку, така підстава має досить оціночний характер.

Варто зауважити, що у науковій літературі на теперішній час не вироблено загальноприйнятого визначення оптимізації витратків державного бюджету та її критеріїв, а це в контексті цього дослідження, досліджується як самостійна підстава для утворення, ліквідації чи реорганізації судів відповідно до приписів ч. 4 статті 19 Закону про судоустрій і статус суддів, тобто чітко уявлення про поняття та критерії оптимізації витрат державного бюджету має не теоретичне, а суто практичне значення, особливо з погляду забезпечення незалежності судової влади. Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 2 Бюджетного кодексу України під бюджетом розуміється «план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади ... протягом бюджетного періоду», за п. 13 ч. 1 ст. 2 Бюджетного кодексу України під витратками бюджету розуміються «кошти, спрямовані на виконання бюджетних програм, передбачених відповідним бюджетом», натомість зміст оптимізації витрат цим кодексом не розкривається, хоча відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 52 Бюджетного кодексу України необхідність оптимізації структури витрат державного бюджету є самостійною підставою для внесення до закону про Державний бюджет України.

Т. Набока під оптимальним пропонує розуміти такий розподіл коштів, який за умови обмеженості ресурсів дозволяє досягти максимального соціально-економічного розвитку країни та добробуту суспільства при мінімальному фінансуванні [15, С. 140]. При цьому вчена пропо-

нує всі заходи щодо оптимізації можна розділити на дві групи: структурні та організаційні. Структурні заходи головним чином вимагають розробку методики оптимізації розподілу бюджетних коштів і надання загальних пропозицій щодо даного розподілу [15, С. 150]. В свою чергу Н.Савчук було окреслено критерії оптимізації витратків бюджету, які розподілені вченою за темпами зростання та за показниками результативності [16, С. 14]. При цьому варто звернути увагу, що наведені критерії оптимізації витратків бюджету значною мірою прив'язуються до ВВП країни, що на практиці значно ускладнює застосування потреби оптимізації витрат державного бюджету як самостійної підстави для утворення, реорганізації чи ліквідації судів. У зв'язку із цим цілком варто підтримати думку О.Калашник, що позиція законодавця, викладена у ст. 19 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», щодо віднесення до підстав утворення і ліквідації суду необхідності оптимізації витратків бюджету викликає зауваження, адже місцезнаходження, територіальна юрисдикція і статус суду визначаються за певними принципами. Отже, вважаємо за доцільне цілком підтримати пропозицію вченої, що таку підставу як необхідність оптимізації витратків державного бюджету слід виключити із ст. 19 Закону про судоустрій і статус суддів 2016 року [4, с. 78].

Наприкінці вважаємо за необхідне звернути увагу ще на один аспект. Справа у тому, що статтею 19 Закону про судоустрій і статус суддів 2016 року досить чітко визначений механізм утворення, ліквідації чи реорганізації судів, тобто визначено коло суб'єктів, задіяних у цьому процесі, визначені підстави при прийнятті законодавцем відповідного закону. Водночас у жодному з проаналізованих нами указів Президента України стосовно ліквідації чи утворення судів (до 1 січня 2018 року це могло відбуватися відповідно до Указу Президента України – прим. авт.), а також у тексті Закону від 13 грудня 2022 року № 2825-IX немає посилань на підстави утворення, ліквідації чи реорганізації судів, хоча вони прямо визначені у ч. 4 ст. 19 Закону про судоустрій і статус суддів 2016 року. Вважаємо таку практику хибною, оскільки якщо в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» встановлено вичерпний перелік для цього, то й текст відповідного закону щодо утворення, реорганізації чи ліквідації суду повинен містити посилання на конкретну підставу прийняття такого закону, а отже ч. 4 ст. 19 вказаного закону повинна бути доповнена застереженням такого змісту: «Проект закону про утворення, реорганізацію чи ліквідацію суду повинен містити посилання на конкретну підставу прийняття такого закону».

Висновки і пропозиції. Таким чином, підсумовуючи, слід вказати, що в Україні продовжується реалізація судово-правової реформи. Одним з її аспектів є забезпечення незалежності судової влади. У цьому контексті закріплені у частині 4 ст. 19 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» підстави для утворення, реорганізації чи ліквідації суду та практика їх застосування потребують вдосконалення: по-перше, така підстава, як потреба поліпшити доступність правосуддя, повинна застосовуватися виключно з метою вдосконалення мережі судів, а не з метою переведення суддів із ліквідованого суду до інших судів; по-друге, потреба оптимізації витрат з державного бюджету повинна бути вилучена з частини 4 ст. 19 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» через її неконкретність в світлі застосування судоустрійного законодавства; по-третє, запропоновано доповнити частину 4 ст. 19 вказівкою про те, що проект закону повинен містити посилання на конкретну підставу прийняття такого закону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року № 55-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429.
2. Концепція судово-правової реформи в Україні: Схвалена Постановою Верховної Ради України 28 квітня 1992 року № 2296-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 30. Ст. 426.
3. Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки: Схвалена Указом Президента України від 11 червня 2021 року № 231/2021. *Офіційний вісник Президента України*. 2021 р. № 17. Ст. 836.
4. Калашник О. А. Правовий статус місцевих загальних судів в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Одеса, 2016. 231 с
5. Материнко М. Теоретико-правовий аналіз процедури переведення та звільнення судді у зв'язку з ліквідацією чи реорганізацією судів в умовах впровадження судово-правової реформи в Україні. *Scientific Notes of Lviv University of Business and Law*. 2019. Vol. 23. PP, 163-166. URL: <https://nslubp.org.ua/index.php/journal/article/view/218>
6. Щерблюк О. В. Процедури утворення та ліквідації суду в Україні: проблеми та перспективи. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 3. Т. 2. С. 192–196.
7. Георгієвський Ю. Проблема правового регулювання утворення Вищого суду з питань інтелектуальної власності. *Сучасні проблеми права та інноваційної економіки*: зб. наук. праць НДІ ПЗІР НАПРН України №3 за матеріалами інтернет-конференції, 26 березня 2021 року. Харків: НДІ ПЗІР НАПРН України, 2021. С. 44-51.
8. Про судоустрій: Закон України від 2 лютого 2002 року № 3018-III. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3018-14#Text>
9. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 7 липня 2010 року № 2453-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17#Text>
10. Про забезпечення права на справедливий суд: Закон України від 12 лютого 2015 року № 192-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-19#n834>
11. Про ліквідацію Окружного адміністративного суду міста Києва та утворення Київського міського окружного адміністративного суду: Закон України від 123 грудня 2022 року № 2825-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2825-IX#Text>
12. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про ліквідацію Окружного адміністративного суду міста Києва та утворення Київського міського окружного адміністративного суду». *Верховна Рада України*. URL: <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=71646&pf35401=546001>
13. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду у справі 910/7966/21 від 27 липня 2022 року. URL: <http://irplex.com.ua/doc.php?regnum=105562703&red=1000039345a39f6d8c5db327026471fd9e7e90&d=5>
14. Питання мережі та кількісного складу суддів адміністративних судів України: Указ Президента України від 13 жовтня 2008 року № 922/2008. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/u922_08?an=7&ed=2008_10_13
15. Набока Т.С. Управління видатками бюджету та напрямки його вдосконалення в Україні :дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.08 – гроші, фінанси і кредит. Київ, 2015. 349 с.
16. Савчук Н.В. Бюджетні пріоритети демократичного суспільства: світова теорія і практика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук : спец. 08.00.08 – гроші, фінанси і кредит. Київ, 2015. 34 с.